УДК 94(100)"654"
ББК 63.3(0)5+63.3(0)6
Н725

Печатается по решению редакционно-издательского совета БГПУ

Редколлегия:
доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой славянской истории и методологии исторической науки БГПУ *А. П. Житко*;
доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой новой и новейшей истории БГПУ *Г. А. Космач* (науч. ред);
доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Беларуси БГПУ *А. М. Лютый*;
доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой древних цивилизаций и средневековья БГПУ *В. В. Тугай*;
доктор исторических наук, профессор кафедры славянской истории и методологии исторической науки БГПУ *В. М. Фомин*;
кандидат исторических наук, доцент кафедры славянской истории и методологии исторической науки БГПУ *В. Г. Федорасова*

Рецензент
доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой новой и новейшей истории БГУ *В. С. Кошелев*

Н725 **Новая** и новейшая история Европы и США: исследования, проблемы, поиски : сб. науч. ст. / редкол. А. П. Житко [и др.]; науч. ред. Г. А. Космач. – Минск : БГПУ, 2007. – 199 с.
ISBN 978-985-501-446-2.

В сборнике освещены актуальные вопросы новой и новейшей истории Европы, США и некоторые проблемы Второй мировой войны.

Адресуется студентам и аспирантам, научным работникам и обществоведам, всем интересующимся вопросами всемирной истории.

УДК 94(100)"654"
ББК 63.3(0)5+63.3(0)6

ISBN 978-985-501-446-2

© БГПУ, 2007

Министерство образования Республики Беларусь

Учреждение образования
«Белорусский государственный педагогический университет
имени Максима Танка»

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ ЕВРОПЫ И США:
исследования, проблемы, поиски

Сборник научных статей

Минск 2007

6. Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795-1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск Наука и техника, 1966. – 268 с.
7. Копысский, З.Ю. Историография БССР: Эпоха феодализма: учеб. пособие для студентов ист. фак. / З.Ю. Копысский, В.В Чепко; под ред. Я.Н. Мараш. – Минск: Университетское, 1986. – 175 с.
8. Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795-1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск Наука и техника, 1966. – 268 с.
9. Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795-1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск Наука и техника, 1966. – 268 с
10. Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795-1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск Наука и техника, 1966. – 268 с
11. Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795-1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск Наука и техника, 1966. – 268 с.
12. Болбас, М.Ф. Промышленность Белоруссии. 1860—1900 / М.Ф. Болбас. - Минск: Изд-во БГУ, 1978. – 312с.
13. Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795-1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск Наука и техника, 1966. – 268 с.
14. Лысенко, М.Г. Промышленность Могилевской губернии в период разложения и кризиса крепостничества (30-50-е гг. XIX в.) / М.Г. Лысенко // Учетные записи / Полоцкий пед. ин-т – Вып. 1. – С.3-21.
15. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / рэдкал.: І.М. Ігнаценка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972-1975. – Т. 2.; История рабочего класса Белорусской ССР: в 4 т. / гл. редкол: П.Т Петриков (пред.) [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1984. – Т. 1: Рабочий класс в России в период капитализма / редкол. К.И. Шабуня (отв. ред.) [и др.]. – 1984. – 400 с.
16. История рабочего класса Белорусской ССР: в 4 т. / гл. редкол: П.Т. Петриков (пред.) [и др.]. Минск: Наука и техника, 1984. – Т. 1: Рабочий класс в России в период капитализма / редкол. К.И. Шабуня (отв. ред.) [и др.]. – 1984. – 400 с.
17. Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века / А.М. Лютый; под ред. В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1987. – 179 с.
18. Михнюк, В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941гг.) / В.Н. Михнюк; под ред. П.Т. Петрикова. – Минск: Наука и техника, 1985; Копысский, З.Ю. Историография БССР: Эпоха феодализма: учеб. пособие для студентов ист. фак. / З.Ю. Копысский, В.В Чепко; под ред. Я.Н. Мараш. – Минск: Университетское, 1986. – 175 с; Иоффе, Э.Г. Учебно-методическое пособие к курсу «Историография истории СССР» / Э.Г. Иоффе; Мин. гос. пед. ин-т им. А.М. Горького. – Минск, 1986. – 106 с.; Михнюк, В.Н. Историческая наука Белорусской ССР в 80-е годы / В.Н. Михнюк, П.Т. Петриков. – Минск: Наука и техника, 1987. – 120 с.; Касовіч, В.Ф. Гістарыяграфія і крыніцы сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. / В.Ф Касовіч, А.М Люты. – Мінск: БДПУ, 1996. – 93 с.
19. Эканамічная гісторыя Беларусі. Курс лекцый / В.І. Галубовіч, Р.І. Ермашкевіч; пад агул. рэд. В.І. Галубовіча. – Мінск: Фірма «Экаперспектыва», 1993. – 287 с.; Шыбека, З.В. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX ст.) / З.В. Шыбека. – Мінск: ЭўроФорум, 1997. – 319 с.; Жытко, А.П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861-1914 гг. / А.П. Жытко. – Мінск: БДПУ, 2003. – 233 с.; Люты, А.М. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII — першай палове XIX стагоддзя / А.М. Люты. – Мінск: БДПУ, 2004. – 320 с; Полетаева, Н.И. Купечество Беларуси: 60-е годы XIX – начало XX в. / Н.И. Полетаева. – Минск: Белорусский гос. экон. ун-т, 2004. – 247 с.
20. Игнатенко А.П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII – XVIII вв. Мн., 1963.
21. Там же, с. 20.
22. Лютая А.Э. Роль и место ремесла в процессе генезиса капитализма в Беларуси во второй половине XVIII – первой половине XIX в. Мн., 2006, с. 31 – 67.

23. Лютый А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века. Мн., 1987. С. 160
24. Копысский З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – XVII Мн., 1981.
25. Чепко В.В. Города Белоруссии в первой половине XIX века. Экономическое развитие. Мн., 1981.
26. Бураковская Н.И. Промыслы и ремесла белорусов в период разложения феодализма и утверждения капитализма (конец XVIII – XIX в.) // Автореф. дис. …канд. ист. наук. Мн., 1982.
27. Вишневский А.Ф. Ремесленное производство городов Белоруссии в первой половине XIX в. // Материалы научной конференции аспирантов. Баку, 1973. С. 87-93.
28. Лютый А.М. Указ. соч. С. 121 – 160.
29. Вишневский А.Ф. Внутренняя торговля городов Белоруссии в 30 – 50-е гг. XIX в. // Вопросы истории. Мн., 1972. С. 6 – 8; Он же. Ярмарочная торговля городов Белоруссии в период кризиса феодализма (30 – 50-е гг. XIX в.) // Вопросы истории. Мн., 1974. С. 27 – 37; Лютый А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века. Мн., 1987; Чепко В.В. Указ. соч. С. 62 – 100; Швед В.В. Торговля в Белоруссии в период кризиса феодально-крепостнических отношений (30 – 50-е гг. XIX в.) // Автореф. дис. …канд. ист. наук. Мн., 1984.
30. Швед В.В. Там же.
31. Там же, с. 9 – 14.
32. Лютый А.М. Указ. соч. С. 129.
33. Лютая А.Э. Указ соч. С. 79 – 80.
34. Швед В.В. Указ. соч. С. 12.
35. Лютый А.М. Источники пополнения и роста городского населения Белоруссии в конце XVIII – 30 –е годы XIX // Вопросы истории. Мн., 1981. С. 48 – 58.
36. Гісторыя Беларускай ССР. У 5-ці тамах. Мн., Мн., 1972. Т. 1. С. 353 – 386, 444 – 449, 472 – 499; історія рабочего класса Белорусской ССР. Мн., 1984. Т. 1.
37. История рабочего класса Белорусской ССР. Мн., 1984. Т. 1. С. 27.
38. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 46. Ч. 1. С. 496.
39. Мялешка В.І., Міхнюк У.М. Сучасная савецкая гістарыяграфія аграрнай гісторыі дакастрычніцкай Беларусі // Весці АН БССР. 1987. № 1. С. 115 – 122. Сер. грамад. навук.
40. Люты А.М. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX стагоддзя. Мн., 2004.
41. Лютая А.Э. Указ соч.
42. Assordobrai N.Poczatki klasy robotniczej. Krakow, 1946; Dzieje burzuazj w Polace: Studia I materially. Wroclaw, 1974; Midzi Feodalizmem a Kapitalizmem. Wroclaw, 1976; Slownik geograficzny Krolewstwa Polskiego I innych Krajow slowanskich. Warszawa, 1879-1902; Slownik historii Polski. Warszawa, 1969; Zabko-Potapowicz A. Praca naemna I naemnik w rolnictwie w Wielkim Ksistwie Litewskim w wieku XVIII na tleewolucji stosunkow w rolnictwie. Warszawa, 1929.

Рамесная і дробнатаварная вытворчасць у Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст.

А. Э. Лютая, А. М. Люты

Для перыяду развітога феадалізму найбольш характэрным з'яўляецца аб'яднанне патрыярхаль- нага землеўладання з хатняй прамысловасцю ў выглядзе дробных сялянскіх промыслаў. Выраб тканіны, адзення, абутку, прадметаў быту і прасцейшых прылад працы адпавядалі законам развіцця натуральнай гаспадаркі. Тэрытарыяльнае раздзяленне працы вызначалася прыроднымі ўмовамі і крыніцамі сыравіны. Для Беларусі адносна шырокае распаўсюджванне атрымалі хатнія промыслы па апрацоўцы дрэва, валакністых рэчываў, гліны, скур і жалеза [1, с. 45]. Навейшыя даследаванні даказваюць устойлівасць большасці хатніх промыслаў на працягу ўсяго даследуемага перыяду, выпадковую, эпізадычную іх сувязь з рынкам [2]. Гэта тлумачыцца захаваннем натуральнага характару ся-

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

лянскіх гаспадарак у дарэформенны перыяд. Стрымлівала развіццё хатніх промыслаў і пераўтварэнне іх у рамяство і тое, што большасць буйных феадалаў Беларусі не толькі абавязвалі сваіх сялян купляць у двары свайго гаспадара тавары шырокага спажывання, але прымушалі іх каваць жалеза толькі ў панскіх кузнях і малоць зерне толькі ў панскіх млынах [3].

У даследуемы перыяд промысел быў непарыўна звязаны з сельскай гаспадаркай і з'яўляўся падсобным заняткам да земляробства і насіў, за невялікім выключэннем, сезонны характар. Адны промыслы былі распаўсюджаны паўсюдна (збіральніцтва, лесанарыхтоўка, кавальная вытворчасць, валянне сукна і г.д.). Іншыя існавалі толькі на вызначанай тэрыторыі: лесахімічная – Падняпроўе і Палессе, рагожны (мачальны) і шапавальства – усходняя Беларусь, нарыхтоўка запалачнай саломкі – Клімавіцкі павет Магілёўскай губерні і Мазырскі павет Мінскай губерні [4, с. 22]. У Мінскай губерні ў першай палове XIX ст. у цэлым пераважаў лясны промысел, якім акрамя мясцовага сялянства займаліся і прышэльцы з Калужскай губерні [5]. «Ва ўмовах эканамічна слаба развітога краю, – адзначаў І. Зяленскі, – памешчыкі не трэбавалі самі ці праз арандатараў займацца такімі промысламі, як выраб мачал, рагожы, гонка смалы і шкіпідару, чым у іншых мясцінах займаліся толькі сяляне» [6, с. 116]. Гэта, а таксама і тое, што прамысловыя арцелі з Калужскай губерні абавязаны былі браць харчовыя прыпасы толькі з эканоміі і частку лесу аддаваць памешчыку замест выплаты так званых папённых грошай, сведчыла, што феадальная ўласнасць на лес стрымлівала развіццё промыслаў. У 50-х гг. XIX ст. у Беларусі апрацоўка дрэва паступова скарачалася, што было выклікана, на думку таго ж І. Зяленскага, «цяжкасцямі здабычы ляснога матэрыялу, а таксама цягаценнем рамеснікаў да больш прыбытковых заняткаў» [7]. Сапраўднай жа прычынай слабага развіцця хатніх промыслаў было панаванне фальваркава-паншчыннай сістэмы гаспадаркі. Яе распаўсюджванне перашкаджала развіццю і адыходных промыслаў (часовы адыход сялян сваёй гаспадаркі на час звыш тыдня і да году з заработкам у год да 100 руб. серабром) [8, с. 88]. Часовы адыход сялян на будаўніцтва дарог, рубку і сплаў лесу, заняцце рамізніцтвам і іншай працай цяжка назваць адыходнымі промысламі як пачатковай формай таварнай вытворчасці. Заробак большасці з тых, хто займаўся ў вольны ад сельскагаспадарчых работ час, не перавышаў 10 – 15 руб. у год [9, с. 49]. Да сярэдзіны XIX ст. адыходныя промыслы ў Беларусі былі развіты значна слабей, чым у Расіі і на Украіне. У 1845 г., напрыклад, у пяці беларускіх губернях пашпарты на адыходніцтва былі выдадзены толькі 1,1% дзяржаўных сялян (на Украіне – 10,8%, у Цэнтральнай Расіі – 25,4%) [10, с. 46; 169-170].

Хатні і адыходны промыслы як адзін з бакоў натуральнай гаспадаркі з развіццём таварна-грашовых адносін паступова адрываліся ад земляробства і перарасталі ў рамяство, г. зн. «вытворчасць вырабаў па заказе спажыўца» [11, с. 329]. Калі хатнія і адыходныя промыслы ў вывучаемы перыяд былі больш характэрны для вёскі, то рамяство стала «неабходнай састаўной часткай гарадскога побыту» [12]. Праўда, гэта зусім не азначае, што ў Беларусі не было сельскага рамяства. Архіўныя матэрыялы другой паловы XVIII ст. сведчаць, што ў магнацкіх гаспадарках налічвалася да некалькіх дзесяткаў рамеснікаў, аднак у гэтай форме прамысловасці «не было яшчэ таварнай вытворчасці; тут з'яўляецца толькі таварны зварот у тым выпадку, калі рамеснік атрымлівае плату грашыма ці прадае атрыманую за працу долю прадукту, набываючы для сябе сырыя матэрыялы і прылады працы» [13, с. 330-331]. У Беларусі большасць вясковых рамеснікаў па прычыне панавання фальваркава-паншчыннай сістэмы гаспадаркі наогул былі пазбаўлены гаспадарчай самастойнасці і тым больш сувязі з рынкам. Феадальна залежныя рамеснікі былі павінны абслугоўваць не толькі фальваркі, але і сялянскія гаспадаркі [14]. Магнаты і шляхта Беларусі будавалі прыватныя лаўкі, праз якія забяспечвалі вёску рамеснымі вырабамі. Больш таго, пад пагрозай штрафу яны забаранялі сялянам звяртацца да гарадскіх рамеснікаў і купцоў, што стрымлівала развіццё рамяства і ў гарадах [15]. Архіўныя матэрыялы другой паловы XVIII – пачатку XIX ст. сведчаць аб тым, што манаполія феадалаў Беларусі на вытворчасць і рэалізацыю рамесных вырабаў стрымлівала развіццё прамысловасці. «Натуральна таму, што рамяства характарызуецца такой жа руціннасцю, раздробленасцю і вузасцю, як і дробнае патрыярхальнае замляробства» [16, с. 331]. Гэта характарыстыка хутчэй адносіцца да сельскага рамяства, гарадскія ж рамеснікі былі мацней звязаны з рынкам і таму менавіта ў гарадах з'яўляюцца першыя прамысловыя ўстановы таварнай вытворчасці, асноўнай тэндэнцыяй якой было імкненне «да ўсё большага выкарыстання наёмнай працы, да ўтварэння капіталістычных майстэрняў» [17, с. 346].

М.Ф. Болбас адзначае, што ў Беларусі больш, чым у рускіх губернях, былі распаўсюджаны рамёствы ў гарадах і мястэчках і тлумачыць гэту з'яву слабым развіццём у іх мануфактурна-фабрычнай прамысловасці і наяўнасцю яўрэйскай аседласці [18, с. 243]. На наш погляд, асноўнай прычынай інтэнсіўнага развіцця рамяства і слабага развіцця мануфактурна-фабрычнай прамысловасці з'яўлялася амаль поўная адсутнасць адной з важнейшых умоў, неабходных для развіцця буйной прамысловасці, – значных капіталаў у купцоў і мяшчан. Гэту з'яву можна растлумачыць складанасцю і спецыфікай сацыяльна-эканамічных і палітычных умоў у папярэдні час: панаванне магнатаў у эканамічным жыцці рэгіёну, наяўнасцю вялікай колькасці прыватнаўласніцкіх гарадоў; правам прапінацыі для памешчыкаў, якое захавалася і ў XIX ст.; канкурэнцыяй рускіх купцоў і прамыславікоў; частымі ваеннымі дзеяннямі на тэрыторыі Беларусі ў XVIII – пачатку XIX ст. і звязанымі з імі разарэннем і заняпадам гаспадарчага жыцця і інш. Гэтыя ўмовы зрабілі адбітак на працэс першапачатковага назапашвання капіталу ў Беларусі, што ў сваю чаргу адмоўна адбілася на развіцці прамысловасці.

У пачатку XIX ст. у сувязі з ростам гарадоў, ажыўленнем гандлю рамяство стала развівацца хутчэй: павялічылася колькасць рамеснікаў і рамесных прафесій. Па падліках А.П. Ігнаценкі, у гарадах Беларусі ў другой палове XVIII ст. налічвалася 78 рамесных спецыяльнасцей (у Брэсце – 47, у Гродне – 45, у Пінску – 44, у Мінску – каля 50, а ў Слуцку і Магілёве – звыш 60) [19, с. 15-17]. У першай палове XIX ст. рамесных прафесій было ўжо каля 100 [20, с. 52]. Павышэнне ўзроўню спецыялізацыі сведчыла аб узмацненні росту грамадскага падзелу працы.

Адным з паказчыкаў развіцця і пашырэння рамяства з'яўляецца рост колькасці рамеснікаў. Даныя аб колькасці рамеснікаў, якія ёсць у нашым распараджэнні, дазваляюць прасачыць дынаміку колькасці гэтай групы гараджан па асобных гарадах.

Табліца – Колькасць гарадскіх рамеснікаў Беларусі*

Губерні	Горад	II палова XVIII ст.**	1800 г.	1808 г.	1825 г.	1837 г.	1859 г.
Віцебская	Віцебск	721	2652	н. зв.	3785	413	1068
	Гарадок	н. зв.	н. зв.	-//-	35	н. зв.	150
	Дрыса	-//-	-//-	-//-	н. зв.	-//-	88
	Лепель	н. зв.	н. зв.	-//-	н. зв.	н. зв.	203
	Полацк	124	189	-//-	464	482	615
	Сураж	-//-	-//-	-//-	-//-	204	39
Гродзенская	Гродна	736	1699	1785	665	390	489
	Брэст	208	198	363	346	185	1276
	Ваўкавыск	н. зв.	52	50	н. зв.	37	255
	Кобрын	-//-	163	67	96	90	410
	Ліда	-//-	51	н. зв.	н. зв.	35	189
	Навагрудак	-//-	6	138	-//-	33	362
	Пружаны	-//-	76	70	264	230	690
	Слонім	-//-	151	262	376	119	325
Мінская	Мінск	1027	1340	2885	2117	1125	1667
	Бабруйск	н. зв.	234	186	н. зв.	270	305
	Барысаў	-//-	152	н. зв.	-//-	36	124
	Вілейка	н. зв.	1	8	н. зв.	32	24

РЭПАЗІТОРЫЙ БДПУ

Губерні	Горад	II палова XVIII ст.**	1800 г.	1808 г.	1825 г.	1837 г.	1859 г.
	Дзісна	-//-	279	332	-//-	112	86
	Ігумен	-//-	няма	26	-//-	46	249
	Мазыр	-//-	231	248	-//-	77	195
	Пінск	82	300	622	-//-	215	656
	Радашковічы	н. зв.	н. зв.	н. зв.	-//-	96	94
	Рэчыца	н. зв.	101	107	-//-	19	257
	Слуцк	508	540	1099	н. зв.	478	468
Магілёўская	Магілёў	748	786	932		711	1508
	Бабінавічы	н. зв.	н. зв.	н. зв.		9	18
	Беліца	-//-	-//-	-//-		66	н. зв.
	Клімавічы	-//-	-//-	-//-		22	79
	Копысь	-//-	-//-	-//-		131	259
	Мсціслаў	-//-	-//-	-//-		120	258
	Орша	-//-	-//-	-//-		74	356
	Рагачоў	-//-	-//-	-//-		48	266
	Сянно	-//-	-//-	-//-		16	125
	Ст. Быхаў	-//-	-//-	-//-		42	108
	Чавусы	-//-	-//-	-//-		23	37
	Чэрыкаў	-//-	-//-	-//-		158	205

* Чепко, В.В. Города Белоруссии в первой половине XIX в.: Экономическое развитие / В.В. Чепко. Минск, 1981. С. 27-28; Болбас М.Ф. Указ. тв. – С. 90; Игнатенко А.П. Указ тв. – С. 17; История Минска. – С. 90; Полоцк: исторический очерк. – С. 90; РДГА. – Фонд 1331. – Воп. 1. – Спр. 72. – Л. 31; Фонд 1350. – Воп. 312. Спр. 48. – Л. 2-4; Спр. 90. – Л. 14-149; Нацыянальны гістарычны архіў Украіны. – Фонд 422. – Воп. 787. – Спр. 598. – С. 80; ДГАЛ. – Фонд 378. – Воп. 5. – Спр. 74. – Л. 24; Спр. 833. – Л. 2-95; НГАБ. Фонд 24. – Воп. 1. – Спр. 52. – Л. 14-23; Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 4. – Л. 5-14; Спр. 1684. – Л. 148-168; Спр. 1954. – Т. 1. – Л. 190; Спр. 3288. – Л. 334; Спр. 3292. – Л. 17-18; Фонд 2001. – Воп. 1. – Спр. 158. – Л. 3-125; Фонд 2610. – Воп. 1. – Спр. 31. – Л. 6-8; НГАБ у Гродне. – Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 191. – Л. 3-19; Спр. 196. – Л. 48; Спр. 100. – Л. 27-28.

** Даныя прыведзены за розныя гады другой паловы XVIII ст.

Выкарыстаныя даныя для складання табліцы трэба ўдакладніць, бо часам у справаздачах губернатараў і паліцыі называлася колькасць усяго рамеснага насельніцтва, уключаючы членаў іх сямей, а часам толькі колькасць цэхавых. У выніку дакладнага аналізу і праверкі даных можна зрабіць вывад аб росце колькасці рамеснікаў у гарадах Беларусі ў другой палове XVIII – першай чвэрці XIX ст. У першым дзесяцігоддзі XIX ст. вырасла колькасць рамеснікаў у Гродне (на 172 чалавекі), Брэсце (на 165), Навагрудку (на 132), Слоніме (на 111), Мінску (на 777). У Полацку з 1797 па 1818 г. колькасць рамеснікаў павялічылася на 375, у Віцебску з 1797 па 1825 г. – на 1133, у Пружанах – на 185 чалавек. Назіраецца павелічэнне колькасці рамеснікаў у Барысаве, Вілейцы, Дзісне, Ігумене, Мазыры, Пінску, Рэчыцы, Слуцку, Магілёве. Такім чынам, павелічэнне колькасці рамеснікаў у першай чвэрці XIX ст. назіралася ў 17 з 21 горада. У астатніх гарадах (Ваўкавыск, Кобрын, Ліда і Бабруйск) колькасць рамеснікаў нязначна паменшылася.

У 30 – 50-х гг. XIX ст. з развіццём гарадоў і ростам колькасці гарадскога насельніцтва ўзрасла і колькасць рамеснікаў. У 1837–1859 гг. колькасць гарадскіх рамеснікаў Віцебскай губерні павялічыла-

ся з 1323 да 2163 чалавек; з 1837 па 1861 г. колькасць рамеснікаў гарадоў Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў вырасла адпаведна з 1119 да 3996, з 2506 да 4125 і з 1420 да 3259 чалавек, г. зн. больш чым за 20 гадоў колькасць гарадскіх рамеснікаў Беларусі павялічылася прыблізна ў 2 разы (з 6368 да 13543 чалавек) [21, с. 335].

Найбольш шматлікай групай у канцы XVIII – пачатку XIX ст. былі рамеснікі, якія займаліся вытворчасцю скуры і вырабаў са скуры (гарбары, кушнеры, рымары, саф'яншчыкі, сядзельнікі, шаўцы, аўчыннікі, чаравічнікі, шнуроўнікі, фарбавальшчыкі і інш). Да гэтай групы належала 29,2% усіх гарадскіх рамеснікаў [22]. Сярод іх самымі распаўсюджанымі былі прафесіі шаўцоў (42,6%), гарбароў (24,8%), кушняроў (17,8%), сядзельнікаў (6,5%), рымароў (4,8%), саф'яншчыкаў і замшанікаў (2,5%). Астатнія спецыяльнасці гэтай групы рамеснікаў складалі 1% ад колькасці ўсёй групы, і знаходзіліся яны толькі ў буйных гарадах. Аўчыннікі, чаравічнікі і шнуроўнікі, напрыклад, адзначаны толькі ў Магілёве, замшанікі – у Слуцку і Магілёве [23, с. 18].

На другім месцы па колькасці (22,3%) знаходзілася група рамеснікаў, якія займаліся вырабам тканін і адзення (ткачы, прадзільшчыкі, суконшчыкі, шапачнікі, шубнікі, краўцы і г. д.).

Галоўную ролю ў гэтай групе адыгрывалі краўцы, якія складалі 59,3% колькасці рамеснікаў, ткачы – 26,1, шмуклеры – 8,4, кушачнікі – 3,1 і шапачнікі – 2,7%. На долю астатніх прафесій выпадала 0,4% ад колькасці ўсёй групы.

Значнай была і група рамеснікаў, якія займаліся апрацоўкай металаў (21,6% усіх рамеснікаў). Да гэтай групы адносіліся кавалі (19,2% рамеснікаў групы), алавяннікі (16,3%), меднікі (15,2%), слесары (14,1%), залатых і срэбраных спраў майстры (14%) і бляхары (11,9%). Іншыя спецыяльнасці гэтай групы (цвікары, пазументнікі, кацельшчыкі, кажэўнікі, шабельнікі, мечнікі, граніпьшчыкі, бляхары, галпічнікі, шліфоўшчыкі, паяльшчыкі і інш складалі 9,3% рамеснікаў, занятых апрацоўкай металаў.

Вялікая група рамеснікаў (16,6%) была занята будаўнічымі рамонтнымі работамі: муляры (30% колькасці рамеснікаў групы), цесляры (23,4%), сталяры (11,9%), аконшчыкі (11,4%), цагельнікі (7,6%), рэзчыкі (4,3%), шкляры (11,4%), пячнікі (5,0%), шатвалы (1,5%). Іншыя спецыяльнасці складалі ўвогуле каля 1% ад рамеснікаў гэтай групы.

6,7% рамеснікаў былі заняты прыгатаваннем прадуктаў харчавання, з іх 74,3% займаліся выпяканнем хлебабулачных вырабаў, 17% – разрабліваннем мяса, 5,7% – прыгатаваннем піва, 2,2% – рыбы. Саладоўнікі, цукерачнікі і іншыя спецыяльнасці былі рэдкімі і складалі ўсяго 0,8% рамеснікаў гэтай групы. Рамеснікі, якія займаліся выпечкай хлебных вырабаў, у сваю чаргу падзяляліся на хлебнікаў, слотнікаў, баранačнікаў, булачнікаў і інш.

Невялікая група рамеснікаў (каля 2,3% усіх гарадскіх рамеснікаў) займаліся вырабам посуду, з іх 6,2% – ганчары, 28,1% – бондары. Іншых спецыяльнасцей было мала.

Такім чынам, рамеснікі гэтых груп складалі 98,7% колькасці гарадоў Беларусі. Астатнія спецыяльнасці, якія не атрымалі шырокага распаўсюджвання (цырульнікі, жывапісцы, пераплётчыкі, наборшчыкі, гадзіннікавых спраў майстры і інш.), складалі 1,3% ад агульнай колькасці рамеснікаў.

Да 30-х гг. XIX ст. адбыліся змены ў складзе кожнай групы рамеснікаў і удзельнай вагі гэтых груп [24]. Так, група рамеснікаў, якая займала па колькасці ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. чацвёртае месца (рамеснікі будаўнічых спецыяльнасцей), у 30-х гг. XIX ст. выйшла на першае месца (24% усіх рамеснікаў). Змянілася і колькасць спецыяльнасцей гэтай групы: цесляры складалі 51,7%, муляры – 20, сталяры – 13, шкляры – 4,2, печнікі – 3,1, цагельнікі – 2,0, карэтнікі – 1,4, пільшчыкі і фарбавальшчыкі – 1,3, маляры – 0,4 і іншыя будаўнічыя спецыяльнасці – 1,6%.

На другім месцы ў 30-х гг. XIX ст. была група рамеснікаў гарбарнай вытворчасці (22,9%), сярод якіх хутка вырасла ўдзельная вага шаўцоў (71,5%). Значная колькасць рамеснікаў гэтай групы (21,5%) займалася вырабам скур. Кушняры складалі 5,7%, іншыя спецыяльнасці – 0,7%.

З другога на трэцяе месца (22% ад усіх рамеснікаў) перайшла група рамеснікаў, якія займаліся вырабам адзення, хаця агульная колькасць іх павялічылася з 1160 да 2020 чалавек. У гэтай групе асабліва вырасла ўдзельная вага краўцоў, якія складалі 85,9%. Удзельная вага шапачнікаў склала 8,9%. Значна паменшылася ўдзельная вага ткачоў – з 26,1% у канцы XVIII – пачатку XIX ст. да 2,1%

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

у 30-х гг. XIX ст. Рамеснікі, якія выраблялі ватоўкі, склалі 1,1%, шмукляры – 0,9%, іншыя спецыяльнасці – 1,1%.

Засталася без змен удзельная вага групы рамеснікаў, якія апрацоўвалі металы, – 21,5%, хаця па колькасці гэтая група і перамясцілася на чацвёртае места. У ёй стала больш кавалёў, якія склалі 61,4% ад колькасці рамеснікаў, што займаліся апрацоўкай металаў. Бляхары склалі 11,1%, слесары – 7,8%, токары – 5,4, меднікі – 5,0, алавянікі – 4,4, майстры залатых спраў – 4,3, іншыя спецыяльнасці – 0,6%. 4% рамеснікаў былі заняты прыгатаваннем прадуктаў харчавання. У гэтай групе ўдзельная вага кожнай спецыяльнасці стала наступнай: мяснікі – 58%, пекары – 29,7, алейнікі – 6,9, млынары – 2,7, рыбнікі – 2,1 і іншыя спецыяльнасці – 0,6%.

Рамеснікі, якія займаліся вырабам посуду, складалі да канца вывучаемага перыяду 2% ад агульнай колькасці рамеснага насельніцтва гарадоў. Сярод іх асноўная група (94,7%) – гэта рамеснікі-ганчары.

Шэсць груп рамеснікаў у 30-х гг. XIX ст. склалі 96,8% усіх рамеснікаў. Такім чынам, удзельная вага спецыяльнасцей, якія не ўваходзілі ў склад названых груп, вырасла да 3,2%. Большасць іх складалі людзі, якія працавалі па найме (43,2%), і майстры гадзіннікавых спраў (19,4%). Узрасла колькасць жывапісцаў, перапісчыкаў, пераплётчыкаў (каля 27%). Астатнія спецыяльнасці склалі 10,4%.

Рост колькасці будаўнічых спецыяльнасцей, а таксама спецыяльнасцей, звязаных з абслугоўваннем (краўцы, шаўцы і г. д.), быў вызваны ростам гарадоў і колькасці гарадскога насельніцтва. Памянш.нне колькасці і ўдзельнай вагі ткачоў тлумачыцца павелічэннем колькасці і вытворчасці суконных мануфактур, якія ўвабралі частку рамеснікаў – ткачоў,ператварыўшы іх у наёмных рабочых. У першай трэці XIX ст. рамеснікі у гарадах Беларусі былі па-ранейшаму аб'яднаны ў цэхавыя арганізацыі. Цэхі, як адзначаў Ф. Энгельс, былі параджэннем натуральнай гаспадаркі і абмежаванасці абмену, рынкаў, устойлівасці форм вытворчасці, мясцовай замкнёнасці [25, с. 336].

Рамесныя цэхі ў гарадах Беларусі перажылі ў вывучаемы перыяд пэўныя змяненні, абумоўленыя сацыяльна-эканамічным развіццём. У параўнанні з першай паловай XVIII ст. скарацілася колькасць цэхаў, новыя цэвавыя арганізацыі стваралія рэдка. Ліквідацыя цэхаў часцей за ўсё адбывалася не за кошт знікнення рамесных спецыяльнасцей, а за кошт аб'яднання аднародных спецыяльнасцей у адзін цэх. Разам з тым колькасна павялічыліся цэхі, якія абслугоўвалі шырокае кола спажыўцоў. Перавага аб'яднаных цэхаў сведчыла аб тым, што колькасць рамеснікаў кожнай прафесіі паасобку была невялікая. Так, калі колькасць спецыяльнасцей у асобных гарадах Беларусі ў другой палове XVIII ст. хісталася ад 15 да 60, то колькасць цэхаў – ад 2 да 18 [26].

Дзейнасць цэхаў па-ранейшаму вызначалася статутамі. Кожны цэх меў свой статут. Цэхавыя рамеснікі падраздзяляліся ў канцы XVIII ст. на майстроў, чаляднікаў і вучняў. Крыніцы 30-х гг. XIX ст. адзначаюць, што ў цэхах бываюць «старшыны, чаляднікі, браты старэйшыя і браты малодшыя» [27], г. зн. вучні падраздзяляліся па ўзросце ці па «стажы» вучобы ў старшыны ці майстры. Узаемаадносіны паміж майстрамі, чаляднікамі і вучнямі рэгламентаваліся таксама цэхавым статутам. Чаляднікі і вучні поўнасцю падпарадкоўваліся майстру. Атрымаўшы атэстат майстра, рамеснік павінен быў выплаціць у цэхавую касу 7 руб., за што атрымоўваў права мець чаляднікаў і вучняў, колькі яму будзе неабходна і без абмежавання тэрміну [28]. Чаляднікам майстар павінен быў плаціць па дагаворы плату. Так, майстар мінскага малярнага цэха выплачваў чаляднікам па 20 кап. штодзённа [29]. Вучні таксама падпісвалі кантракт з майстрам, у якім абумоўліваўся тэрмін вучобы, абавязацельствы майстра выплачваць за вучня казённы падатак, за што вучань павінен быў працаваць бясплатна [30]. Тэрмін навучання ў кожным цэху быў розны. Напрыклад, у мінскім цяслярскім цэху ў 1834 г. тэрмін вучнёўства дасягнуў 4 гадоў; каб стаць майстрам, неабходна было працаваць яшчэ 4 гады чаляднікам. У цяслярскім цэху тэрмін вучнёўства быў 8 гадоў і тэрмін працы чаляднікам 7 гадоў [31]. У кавальскім цэху тэрмін вучнёўства складаў таксама 7 – 8 гадоў [32]. Такія вялікія тэрміны вучнёўства былі па сутнасці замаскіраванай формай закабалення вучня і скрытай формай аплаты за навучанне. Узаемаадносіны паміж вучнем і майстрам фактычна нічым не адрозніваліся ад адносін паміж кабальным чалавекам і гападаром.

На чале цэхаў стаялі цэхмайстры або старшыя майстры, якія выбіраліся кожны год на агульным сходзе членаў цэха. Усімі цэхамі ў горадзе кіравала рамесная ўправа. Цэхавыя статуты рэгламента-

вали колькасць чаляднікаў і вучняў. У Слуцку ў 1797 г. было 194 майстры, 157 чаляднікаў і 41 вучань, Слоніме адпаведна 50, 10 і 6, Бабруйску – 81, 29 і 19, Барысаве – 86, 29 і 45. Такім чынам, не кожны майстар меў хаця б па адным чалядніку і вучню. У Навагрудку, Кобрыне, Пружанах, Дзісне, Мазыры, Рэчыцы, Пінску ў 1797 г. быў 31 цэх, у які ўваходзіла 824 майстры, але не было ні аднаго чалядніка і вучня [33]. У 30-х гг. XIX ст. у Мінску налічвалася 455 майстроў, 100 чаляднікаў і 187 вучняў, у Віцебску – 269 майстроў, 12 чаляднікаў і 132 вучні [34].

Нягледзячы на тое, што ў канцы 30-х гг. XIX ст. працягваўся рост колькасці цэхавых рамеснікаў [35] і нават з'явіліся новыя цэхі (у 1837 г. быў створаны цэх камінараў у Мазыры і інш. [36]), цэхі страчвалі сваю былую ролю і усё менш уплывалі на развіццё рамяства. У 1829 г. гродзенскі губернатар паведаміў у Міністэрства ўнутраных спраў, што «цэхавыя, па сутнасці мяшчане-хрысціяне і яўрэі, па родах іх рамяства хаця падзяляюцца на... цэхі, але і таварыствы такіх ніякіх капіталаў не маюць» [37].

Разам з тым павялічылася колькасць няцэхавых рамеснікаў, асабліва ў невялікіх гарадах. Так, у 1828 г. у Гарадку Віцебскай губерні цэхавых рамеснікаў не было, а »вольных», што не ўваходзілі ў цэхі, налічвалася да 35 чалавек [38]. Відаць, у невялікіх гарадах рамеснікаў адной ці падобных спецыяльнасцей было недастаткова для арганізацыі цэха. У цэлым цэхавых рамеснікаў было больш, чым рамеснікаў, якія знаходзіліся па-за цэхавымі арганізацыямі. У 1813 г. у гарадах Гродзенскай губерні ў цэхі было аб'яднана 2829 чалавек, а вольных налічвалася 352 чалавекі (суадносіны 8:1 [39]), у 1829 у гэтай жа губерні налічвалася 1641 цэхавых і вольных 531 чалавек (суадносіны сталі 3:1) [40].

Узмацненне канкурэнцыі паміж майстрамі аднаго цэха ці роднасных спецыяльнасцей, цэхавымі і няцэхавымі рамеснікамі, мануфактурнай і рамеснай вытворчасцю значна аслабляла цэхавую арганізацыю.

У 1852 г. сенат выдаў указ, па якім ліквідавалася цэхавая арганізацыя ў гарадах і мястэчках, дзе колькасць рамеснікаў была нязначнай. У такіх гарадах можна было займацца рамяством, запісаўшыся ў рамеснае саслоўе, г. зн. не ўваходзячы ў цэх [41]. Рамесныя пастановы, распрацаваныя ў адпаведнасці з гэтым указам, ліквідавалі адасобленасць і самастойнасць цэхаў у гаспадарчых і юрыдычных пытаннях, знішчылі манапольнае права на вытворчасць. Ад запісу ў цэх вызвалялася вялікая колькасць рамеснікаў такіх спецыяльнасцей, як мастаўшчыкі, цесляры, надзёншчыкі, чорнарабочыя, рамізнікі і інш. Згодна з новымі пастановамі, членам цэха давалася права наймацца на фабрыкі і заводы.

Да сярэдзіны XIX ст. адбывалася павелічэнне рамесных спецыяльнасцей, змянілася ўдзельная вага розных груп рамеснікаў. Рамеснікі, занятыя вырабам адзення і абутку (краўцы, шаўцы, шапачнікі, пальчатнікі і інш.), складалі больш за 30% усіх рамеснікаў, група рамеснікаў, занятых вырабам прадметаў хатняга ўжытку і прылад працы (сталяры, токары, слесары, кавалі, бляхары, бондары і інш.), складала 15%, прадуктаў харчавання – 9%. Значна вырасла ўздельная вага рамеснікаў іншых спецыяльнасцей (гадзіншчыкі, ювеліры, мэбельшчыкі, шкляры, цырульнікі і інш.) [42, с. 26].

Рамяством займаліся і жыхары мястэчак. Адсутнасць дакументальных матэрыялаў не дазваляе вызначыць колькасць рамеснікаў у мястэчках беларускіх губерняў, хаця некаторыя агульныя звесткі сведчаць аб наяўнасці рамеснікаў розных спецыяльнасцей (краўцы, шаўцы, маляры, цесляры, слесары, меднікі, кавалі, бондары, шорнікі і інш.) [43]. Аднак характар местачковага рамяства істотна адрозніваўся ад гарадскога. Амаль усе мястэчкі належалі панам, таму і рамеснікі былі ў асноўным прыгоннымі [44]. Звестак аб прадукцыйнасці працы рамеснікаў, аб'ёме вытворчасці ў архіўных дакументах не захавалася, аднак некаторыя даныя дазваляюць вызначыць прыкладны аб'ём сярэднегадавой вытворчасці аднаго рамесніка ў рублях па г. Полацку. У 30-х гг. XIX ст. ён складаў каля 28 руб [45], у пачатку 60-х гг. XIX ст. – каля 32 руб [46], г. зн. аб'ём вытворчасці ў сярэднім на аднаго рамесніка амаль не змяніўся, хаця агульны аб'ём вытворчасці павялічыўся амаль у 1,2 раза (з 10830 да 13000 руб.), што тлумачыцца агульным ростам колькасці рамеснікаў.

Такі невысокі аб'ём вытворчасці беларускіх рамеснікаў сведчыць аб слабай сувязі іх з рынкам, а таксама аб яго вузкасці. Даныя аб развіцці гандлю пацвярджаюць, што асноўная маса выраблены х прадметаў спажывання рамеснікамі Беларусі асядала на ўнутраным рынку і сцвярджэнне асобных аўтараў аб тым, што большасць «рамесніцкіх тавараў вывозілася для продажу ў іншыя гарады, гу-

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ